

QOSIMJON SODIQOV,
*filologiya fanlari doktori,
Toshkent davlat Sharqshunoslik
universiteti professori*

QADIMGI TURKIY VASIQALARDA ISHLATILGAN BADIY STEREOTIPLAR TALQINI

Annotatsiya: O'tgan yuz yillikning boshlarida rus va G'arbiy Yevropa olimlari tomonidan hozirgi Sinjonning tarixiy o'lkalariga, xususan, ko'hna Turfonga uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiyalar natijasida ko'plab tarixiy moddiy-madaniy yodgorliklar, qo'lyozma asarlar topildi. Qo'lyozma asarlar orasida qadimgi turkiy buddaviy, moniychi jamoalar tomonidan yaratilgan rasmiy hujjatlar ham bor edi. Ushbu tarixiy hujjatlarning katta bir qismi eski uyg'ur yozuvida bo'lib, qadimgi turkiy davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi, kishilar o'rtasidagi oldi-berdi, savdo-sotiq ishlari, huquqiy munosabatlar haqida keng ma'lumot beradi.

Hujjatlar xo'jayinlarning o'z quliga erkinlik berish, bola asrab olish, o'z bolasini biror zodagonga xizmatga topshirish, qul va joriyalarni sotib yuborish, meros taqsimlash, yer sotish, xo'jalik oldi-berdi ishlari, o'z ekin yerini, uzumzorini ijaraga berish, qarzga kumush tanga olish, ekish uchun don-dun qarz berish, tovar ayirboshlash singari masalalarda tuzilgan. Eng muhimi, qadimgi davlat va jamiyat boshqaruvida qonun ustuvorligi yetakchi bo'lib, huquqiy munosabatlar bilan bog'liq barcha ishlar rasmiylashtirib qo'yilar edi.

Yana bir jihati, ushbu hujjatlar qadimgi turkiy yozma adabiy tilining ham muhim yodgorliklaridir. Bitiklar savodli tuzilgan, o'sha davr hujjatchiligining barcha talablariga to'liq javob beradi. Ular turkiy rasmiy uslubning shakllanishi va tarixiy taraqqiyotini o'rganishda ishonchli material bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu maqolada qadimgi turkiy vasiqalarda kechgan stereotip birliklar ma'nosi hamda ularning vazifalari, rasmiy va badiiy uslub sinkretizmi to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: turkiy bitiklar, rasmiy hujjatlar, turkiy vasiqalar, rasmiy uslub, badiiy uslub, rasmiy va badiiy uslub sinkretizmi, stereotiplar.

Аннотация: В начале прошлого столетия в результате научных экспедиций, организованных российскими и западноевропейскими учеными на исторические земли современного Синьцзяна, в частности, в древний Турфан, было обнаружено множество исторических материалов, памятников культуры и рукописей. Среди рукописей были официальные документы, созданные древнетюркскими буддийскими, манихейскими общинами. Большая часть этих исторических документов написана старо-уйгурским письмом, которое дает обширную информацию о социально-экономической системе древних тюркских государств, торговле между людьми, торговле, правовых отношениях.

Документы показывают, что хозяева дали свободу своему рабу, усыновили ребенка, доверили своего ребенка дворянину, продавали рабов и рабыней, раздавали наследство, продавали землю, торговали, сдавали в аренду свою землю, виноградники, занимали серебряные монеты, сажали по таким вопросам, как зерновое кредитование, бартер. Самое главное, что в управлении древним государством и обществом преобладал закон, и все вопросы, касающиеся правоотношений, были формализованы.

С другой стороны, эти документы также являются важными памятниками древнетюркской письменности литературного языка. Надписи хорошо структурированы и полностью от-

вечают всем требованиям документации того периода. Они служат надежным материалом для изучения становления и исторического развития тюркского официального стиля.

В статье рассматриваются значение стереотипных единиц в древнетюркских документах и их функции, синкретизм официального и художественного стиля.

Ключевые слова: *тюркские манускрипты, официальные документы, тюркские юридические документы, официальный стиль, литературный стиль, синкретизм официально- и литературного стилей, стереотипы.*

Annotatsiya: At the beginning of the last century, as a result of scientific expeditions organized by Russian and Western European scientists to the historical lands of modern Xinjiang, in particular, to ancient Turpan, many historical materials and cultural monuments and manuscripts were discovered. Among the manuscripts were official documents created by the ancient Turkic Buddhist, Manichean communities. Most of these historical documents are written in the old Uyghur script, which provides extensive information about the socio-economic system of the ancient Turkic states, human trafficking, trade, and legal relations.

Documents show that the owners gave freedom to their slave, adopted a child, entrusted their child to a nobleman, sold slaves and a slave woman, distributed inheritance, sold land, traded, leased their land, vineyards, borrowed silver coins, planted on issues such as grain lending, barter. The most important thing is that the rule of law prevailed in the management of the ancient state and society, and all questions concerning legal relations were formalized.

On the other hand, these documents are also important monuments of the ancient Turkic writing of the literary language. The inscriptions are well structured and fully meet all the documentation requirements of the period. They serve as reliable material for studying the formation and historical development of the Turkish official style.

The article examines the meaning of stereotyped units in ancient Turkic documents and their functions, syncretism of the official and artistic style.

Key words and expressions: *Turkic manuscripts, official documents, Turkic legal documents, official style, literary style, syncretism of official and literary styles, stereotypes.*

“Stereotiplar” deganda yozma yodgorliklar tilida voqea-hodisalar bayoni, fikr ifodasi bilan bogʻliq holda tez-tez qaytalab turuvchi soʻzlar, soʻz birikmalari va jumlarlar tushuniladi. Stereotiplar badiiy matnlarda ham, rasmiy hujjatlarda ham ishlatiladi. Lekin har ikki holatdagi vazifasi boshqa-boshqa. Chunonchi, badiiy adabiyotda qoʻllanuvchi stereotiplar badiiy boʻyoqqa ega; ularda kishilik turmush-tarzi va voqea-hodisalariga boʻlgan munosabat badiiy uslubda bayon etiladi. Ular badiiy tafakkurning mahsuli boʻlib, asar badiiyligi, bayon tarzining taʼsirchanligini oshirishga ishlaydi. Masalan, **Oʻrxun** bitiklarida xoqonning qudrati, davlat ishlarini bilim va adolat bilan boshqarayotgani taʼriflanganda *qayani alp ermiş, ayučişi bilgä ermiş* (“xoqoni alp ekan, maslahatchisi dono ekan”) jumlasini ishlatiladi.

Yoki Kultigin va Bilga xoqon bitiklarida yurt egasi oʻzining el ravnaqi, ulus farovonligi yoʻlida olib borgan ezgu ishlarini taʼriflab, oʻz yutuqlaridan faxrlanib, *čïyan bodunuy bay qiltim, az bodunuy öküš qiltim* (“yoʻqsil xalqni boy qildim, oz xalqni koʻpaytirdim”) jumlasini qoʻllaydi. Bitiglarida tez-tez uchrab turuvchi *tört buluñ qop yayı ermiş* (“toʻrt tomon butunlay dushman ekan”) jumlasini mamlakat tang ahvolda ekani, toʻrt yoqdan qurshovda qolingani anglatadi. Qoʻshinning qudratli yurishi, ayovsiz janglar, yov ustidan qozonilgan zafarlar bayonida *elligig elsirätimiz, qayanliyi qayansirätimiz, tizligig sökürtimiz, başliyi yüküntürtimiz* (“eli borni elidan ayirdik, xoqoni borni xoqonidan ayirdik, tizzasi borni choʻktirdik, boshi borni yukuntirdik”) jumlasini ishlatilgan.

Hujjatlardagi stereotiplarning mazmuni va vazifasi bulardan biroz farq qiladi. Ular mazmuni va vazifasiga koʻra ikki xil.

Birinchisi, *hujjatning tuzilishi, matn komponentlari bilan bogʻliq holda shakllangan stereotiplar*. Masalan, oldi-berdi vasiqalari hujjatning tuzilgan sanasi, qarz olinishining sababi, kimdan va qancha qarz olinayotganligi bilan boshlanadi. Yakunida esa oldi-berdini kuzatib turgan guvohlar, vasiqadagi belgi-tamgʻalarning kimga tegishli ekanligi va hujjatni kim tuzganligi qayd etiladi. Stereotiplar ham ana shunga mos holda shakllanadi. Bunday stereotiplar, xabarining aniq va loʻndaligini taʼminlaydi, matnning rasmiy mavqeyini oshirib, hujjat qolipining shakllanuviga xizmat qiladi.

Ikkinchisi, *fikr ifodasi, bayon tarzi bilan bogʻliq holda shakllangan stereotiplar*. Matn bituvchi fikr ifodasi uchun nutq jarayonida ishlab chiqilgan, til-

da mavjud bo'lgan tayyor qolip birikmalar, poetik birikmalardan foydalanadi. Ularning emotsional bo'yog'i ham, ta'siri ham kuchli.

Odatda, rasmiy uslub o'zining aniq va ravshanligi, ko'chma ma'noli so'zlar, frazeologik birikmalar, tasviriy ifodalar, ko'tarinki jumlar, turli badiiy vositalarning uchramasligi bilan ajralib turadi. Lekin bu o'lchovni, chegarani hech bir o'zgarishsiz qadimgi turkiy tildagi rasmiy bitiklarga, qolaversa, ilk o'rta asrlardan qolgan hujjatlarga, xususan, vasiqalarga nisbatan qo'llash o'zini oqlamaydi, nazarimizda. Sababi, o'sha davr hujjatlarida, yuqorida rasmiy uslubga tegishli deb qaralayotgan belgilardan tashqari, og'zaki uslubga, badiiy matnlarga xos vositalar ham uchrab turadi. Bituvchi-kotiblar fikrni teran anglatish, uning ta'sirini kuchaytirish, vasiqani mazmunli va shirali bayon qilish, matn uslubining silliq va ohangdor chiqishi uchun, o'rni bilan, badiiy vositalardan ham foydalanangan. Bir so'z bilan aytganda, hujjatlar uslubiga og'zaki, so'zlashuv uslubi bilan bir qatorda, badiiy tafakkurning, badiiy uslubning, qadimgi turkiy adabiyotning ta'siri bo'lgan.

Vasiqalarda og'zaki va badiiy uslubga xos bo'lgan stereotip jumlar tizimi amal qiladi. Ular rasmiy matnlarga badiiy bo'yoq berishi bilan bir qatorda, yuridik kimsalar nutqining ta'sirli va mazmunli chiqishi, haqqoniyligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bunday stereotiplar matnda rasmiy va badiiy uslub sinkretizmini yuzaga keltiradi.

Quyida vasiqalarda kechgan badiiy stereotiplarning ayrimlari va ularning uslubiy, badiiy-estetik vazifalarini ko'rib chiqamiz:

berginča yoq-bar bolsar-men

Bu ifoda "qarzni berguncha borman-yo'qman, berolmasam (qarzni uzolmasam)" degan ma'noni bildiradi. Qonunga ko'ra, har qanday berim kafolatlanuvi kerak. Ana shunday holatni rasmiylashtirish uchun hujjatda ayni jumla ishlatiladi.

Turkshunoslikda *yoq-bar bol*– yoki *bar-yoq bol*– ifodasi "o'lim" bilan bog'liq ekanligini ko'pchilik e'tirof etgan. Biroq bu masalada boshqacha qarashlar ham bor.

Jumladan, yapon olimi M. Morining ta'kidlashicha, *yoq-bar bol*– ifodasi "o'lim"ni emas, qarz to'lash chog'ida berimchining "bu yerda bo'lmay qolish ehtimoli"ni, ya'ni uning o'lib ketishi emas, balki qarzni to'lamay, qochib ketishi yoki bu yerdan ko'chib ketishini nazarda tutadi. Ushbu ifodaning boshqa hujjatlarda *ičtin-taštın bol*–, *örü-qudı bol*– singari paradigmatic qatorlarda ke-

lishiga tayanib, olim ana shunday xulosaga kelgan (Tugusheva 1975,32).

Keyingi chog'larda M. Morining ushbu xulosasi fanda ommalasha boshladi. To'g'ri, ushbu ifodalarda har qanday sharoitda qarz, albatta, qaytarilishi kafolatlangan. Lekin bu ifodaning har uchala variantini bir ma'noga birlashtirish u qadar to'g'ri emas, nazarimizda, ularning har qaysisi o'ziga xos ma'nolarga ega.

Shu o'rinda ushbu ifodaning har uchala ko'rinishi va ularning ma'nolarini ko'rib chiqamiz.

bar-yoq bol– va uning ma'nosi:

Hozirgi o'zbeklar *Besh kunligim bormi-yo'qmi?* deymiz, bunda, tabiiyki, "o'lim" nazarda tutiladi. Yoki uzoqroq vaqt to'g'risida so'z ketganda: *Ungacha kim bor-kim yo'q?* deyiladi. Buning: *Ungacha nima gap-nima so'z?* varianti ham bor. Bu jumalarning barida kishining o'limi ko'zda tutiladi. Shularga tayanib, vasiqalarda kechgan *bar-yoq bol*– ni ham kishining o'limiga bog'lagan ma'qul. Bu o'rinda *bar bol* – "bor bo'lmoq; yashamoq"; chog'ishtiring, o'zbekchada *bor bo'ling* – "yashang" degani; *yoq bol* – "yo'q bo'lmoq; o'lmoq"; *bar-yoq bolsar-men* deganda "(mabodo) o'lib ketsam" degan ma'no anglashiladi.

Masalan, Qayimtudan tariq olinganligi to'g'risidagi vasiqada: *Berginča bar-yoq bolsar-men, inim Barçaqı anı tegilär bilä köni bersünlär* ("Berguncha bor-yo'q bo'lsam [borman-yo'qman], inim Barcha'qi uni ukalari bilan qaytarsinlar") (TH.12.8–10).

örü-qudı bol– va uning ma'nosi:

P. Zayme *örü-qudı* ni qutblarga (Janub va Shimolga) nisbat bergan, ya'ni matndagi *örü-qudı bolsar-men* birikmasini "Janubda bo'lamanmi, Shimolda bo'lamanmi, (qat'i nazar)" deya talqin qilgan (UDD,Za.4: 41, *ikki yulduzli izohga qarang*).

Bunda u *örü tayqa*, *qudı quumqa bar*– birikmasidagi *örü tayqa* ni "janubga" deb tushungan, shunga bog'liq holda, *örü* ni ham "janub", uning antonimi bo'lmish *qudı* ni esa "shimol" deya talqin qilgan.

Ta'kidlash joizki, yozma manbalarda *tay* so'zi shimolga nisbatan ham ishlatilgan: *öñdün yïñaq* – "Sharq", *kündün yïñaq* – "janub", *kedın yïñaq* – "g'arb", *taydın yïñaq* – "shimol"ni anglatadi. Masalan, Sada otli kishining So'lda og'adan bo'z olgani va evaziga o'z uzumzorini sotganligi to'g'risidagi vasiqada: *Bu borluqnıñ sičisi: öñdünü Qara Temürniñ borluq adırar; kündünü yïñaq sičisi ögän adırar; kedin yïñaq sičisi ögän-ök adırar; taydın sičisi Suriqa tegmiş borluq adırar* ("Bu uzumzorining chegarasi: Sharqdan Qara Temurning uzumzori ayiradi; janub tomondagi chegarasi o'zanga taqaladi; g'arb tomondagi chegarasi ham o'zanga taqaladi; tog'

tomondan ya'ni shimoldan chegarasi Suriga tekkan uzumzor ayiradi") (TH.22.6–9).

Shimolga nisbatan *tay* so'zining ishlatilishi, harqalay, turfonliklarning tasavvuri bilan bog'liq. Chunki Turfon vohasining shimoli tog'lar bilan o'ralgan.

Vasiqalarda kechgan *örü tayqa, qudi qumqa barsar* jumlasini ko'zda tutadigan bo'lsak, bu jumlada "Shimol" va "Janub" tushunchasi yo'q. Undagi *örü tay* – "yuqori tog'" hamda *qudi qum* "quyi qum" ifodasi "to'rt tomon; o'zi istagan yer" ma'nosida; "yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi", ya'ni "istagan yerida; hamma yerda" anglamida kelgan.

Mana uning misoli: *Bu küntä mınça Burxan Quliniñ ya örü tayqa, qudi qumqa barsar, öz köñülinčä buyan berip yorisun* ("Bugundan boshlab Burxan Qulining (erki o'zida), yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi, o'z ko'nglicha yo'l tutsin, savob uchun yuraversin") (TH.30.8–10).

Ushbu misolimizdagi *örü tayqa, qudi qumqa barsar* birikmasidagi *örü tay* – "yuqori tog'" hamda *qudi qum* – "quyi qum", ularni o'zaro qarshilantirish yo'li bilan badiiy san'at hosil qilinmoqda; "yuqori toqqa (boradimi), quyi qumga boradimi" degan ma'noda, ya'ni "istagan yerida; hamma yerda" anglamida kelgan. Fikrni bu tarzda ifodalash rasmiy bitiklar uslubi uchun g'ayri-odatiy, lekin matnning ta'sirini oshirish, ifoda badiiyligini ta'minlash, "erkinlik" tushunchasini teran anglatish maqsadida ana shu ibora qo'llanilgan.

Shuning singari, *örü-qudi bol*– ifodasida ham "Janub" va "Shimol" tushunchasi yo'q.

Vasiqalarda kechgan *örü-qudi bol*– ifodasi, bizningcha, ikki xil ma'noni anglatadi. Birinchisi, "qashshoqlashish"ni bildiradi: *örü* – asli "yuqori", ko'chma ma'noda boylikka nisbatan ishlatiladi; *qudi* – asli "quyi", ko'chma ma'noda qashshoqlikka nisbatan ishlatiladi. Vasiqalarda *Berginčä örü-qudi bolsar-men* degan shaklda keladi. Bu jumla "(qarzni) berguncha qashshoqlashib qolsam ham, uni to'lashni kafolatlayman" degan ma'noni anglatadi (TH.52– *vasiqaning izohiga qarang*).

Ikkinchisi, "o'lim" ma'nosida: *örü bol* – "yuqorilashmoq", ya'ni "yashamoq"; *qudi bol* – "quyi bo'lmoq; inmoq", ya'ni "o'lmak"; *örü-qudi bolsar-men* – "(mabodo) o'lib ketsam / bor-man-yo'qman" degani. Matn ham shunga yarasha talqin qilinadi.

Mana misoli: *Berginčä örü-qudi bolsar-men, inim Bilär köni bersün* ("Berguncha yuqori-quyi bo'lsam [ya'ni borim bor, yo'g'im bor / boy yoki

qashshoq bo'larman / biror kori hol bo'lsa], inim Bilir albatta qaytarsin") (TH.52.5–6).

içtin-taştin bol – va uning ma'nosi:

Ifodaning bu variantida ham "o'lim" ma'nosi yo'q: *içtin* – "ichkarida", ya'ni "o'z uyimda"; *taştin* – "tashda, tashqarida", ya'ni "uzoqroq bir yerda"; *içtin-taştin bol* – "uzoq yerda bo'lmoq" ma'nosida ishlatiladi. Matnlarda *Berginčä içtin-taştin bolsar-men* shaklida ishlatilgan, bu "(qarzni) berguncha uzoq yurtlarga ketib qolgudek bo'lsam" degan ma'noni anglatadi. Berimchi (ya'ni qarz-dor kimsa) biror sabab bilan ko'chib ketadimi, qochib ketadimi, qat'i nazar, qarzni to'lash majburiyatini olganda, ana shu jumla ishlatiladi.

Masalan, Bulmish otli kishining Ko'sunchidan kumush qarz olganligi to'g'risidagi vasiqada: *Berginčä içtin-taştin bolsar-men, inim Ayqt(a) çï (?) köni bersün* ("Berguncha ichkarida yo tashqarida [o'z uyumda yo tashda – uzoq joylarda] bo'larman, inim ayqtachi (?) albatta qaytarsin") (TH.53.5–6).

Demak, *bar-yoq bol*– / *örü-qudi bol*– / *içtin-taştin bol*– bir qolipdagi ifodalar bo'lishiga qaramay, uchulasi uch xil ma'noda ishlatiladi: Shulardan *bar-yoq bol*– "o'lim"ga ishora qiladi; keyingisi "boylik va qashshoqlik", bir paytning o'zida, "o'lim"ga ham ishora qiladi: *örü-qudi bol*– "hech vaqosiz qolmoq; qashshoqlashmoq" hamda "o'lib ketmaq" degani; so'nggi *içtin-taştin bol*– "bu yerda yashamaslik; uzoq yurtlarga ko'chib ketish" ma'nosidadir. Lekin har uchulasi ham, olingan qarz to'la-to'kis kafolatlanuvini bildiradi.

Ushbu ifodalarni talqin qilishda, ularning asosini buddizm ta'sirida boshqa xalqlardan o'tgan deya qaramaslik kerak. Ular qadimgi turkiy tilning ichki imkoniyatlari, turkiy xalqlarning milliy mentaliteti, o'z qarashlari ta'sirida shakllangan.

erklig beg işin-küçin tutup

Joriyani sotib, o'rniga bo'z olinganligi to'g'risidagi vasiqada *Erklig beg işi, elçi-yalawaç küçin tutup*, degan jumla ishlatilgan (TH.23.18–19). Bu jumladagi *beg işi* ni S.E. Malov *beg eşi*, ya'ni "bekning xotini" deb tushungan, shuning uchun bu jumlaning ruschaga: "Esli je kto, upotrebiv silu vliyatel'nogo bega i jeny ego, poslanikov i vestnikov..." deya tarjima qilgan (Malov 1951,213). Aslida, esa bu misoldagi *iş-i-küçi* – juft so'z, "hukmi; qudrati" ma'nosida. Shunga ko'ra, ushbu jumlaning: "Hukmdor bekning, elchining kuch-quvvatiga tayanib" deb talqin qilinsa, to'g'ri bo'ladi.

miñ yil, tümän kün

Ushbu birikmadagi *tümän* – “o‘n ming”, *tümän kün* – “o‘n ming kun”.

Mahmud Koshg‘ariy *tümän* so‘zining badiiy funksiyasini yaxshi ko‘rsatgan. Uning yozishicha: *tümän* – “har narsaning ko‘pi”; *tümän-türlüg söz-lädi* – “har xil so‘zlar so‘zladi; turli-tuman so‘z-ladi”; *tümän miñ* – “ming-ming, ming tuman, ming marta ming, bir million”; *tümän miñ yarmaq* – “bir million tanga” (MK.101b).

Sanoqda *tümän*, *miñ* eng yirik sonlardir. Ular vaqtning anglatuvchi *kün*, *yil* so‘zlari bilan kelganda davr uzoqligini bildiradi. Shuning uchun ham badiiy adabiyotda, vaqt uzoqligini ta‘riflash uchun ulardan keng foydalanilgan. Bitiklarda kechgan *miñ yil, tümän kün* birikmasi vaqtga nisbatan “doimiy; umrbod, bir umr” ma‘nolarini anglatadi.

miñ yil, tümän kün birikmasi ko‘k turk yozuvli bitik toshlarda ham ishlatilgan. Jumladan, uyg‘ur xo‘jonligining hukmdori Mo‘yun-cho‘r sharafiga o‘rnatilgan bitikda yaxshi bir misol bor (Malov 1959,30–44). Bitikda 750-yil voqealari to‘g‘risida so‘z borar ekan, Mo‘yun-cho‘r tilidan: “O‘sha yili... oq o‘rda chodirini tiktirdim, mudofaa devorlarini qurdirdim, yozni o‘sha yerda o‘tkazdim, o‘sha yerda tangriga ibodat qildim, tug‘roimni, bitigimni, (tuzugimni) o‘sha yerda yarattirdim (*belgümin-bitigimin anta yaratitdim*)” deya ta‘kidlanadi. Keyingi yil voqealari bayonida ham shunga yaqin mazmunli jumalarni o‘qiymiz: “O‘shanda g‘arbda lduq bashda, yabash va to‘qush (daryolarining) quyilishida yozni o‘tkazdim. O‘sha yerda saroymni qurdirdim, mudofaa devorlarini o‘sha yerda qurdirdim, ming yillik, tuman kunlik bitigimni-tuzugimni o‘sha yerda yassi toshga yarattirdim (*bñ yilliq tümän künlik bitigimin belgümin anta yası taşqa yaratitdim*)” deyiladi bitikda (matnning 19–22-qatorlariga qarang).

So‘nggi misolda kechgan *bitig-belgü* – “davlat tuzugi; nizomi” ma‘nosini bildiradi; *bñ yilliq tümän künlik bitigimin belgümin* deyilganda ming yillik yozuvlarga, o‘tmish an‘analari ta‘sirida shakllangan tuzukka ishora etilmoqda.

miñ yil, tümän kün birikmasi qulni sotish, yerjoyni biror kimsaga o‘tkazish bilan bog‘liq holda tuzilgan vasiqalarda ham ishlatiladi. Endigi er yoki qul egasining huquqini kafolatlash, bundan buyog‘iga o‘la-o‘lguncha unga egalik qila oluvini ta‘kidlash uchun ana shu jumladan foydalaniladi.

Mana buning misoli: *Bu tört sīčiliy borluq üzä miñ yil, tümän künkä tegi Basa Toy[r]il erklig bolsun*. – “Bu to‘rt chegara oralig‘idagi uzumzorga

ming yil, tuman kunga qadar Basa To‘g‘ril egalik qilsin” (TH.48.11–12).

yasadaqi qinqa tegsünlär

yasadaqi qinqa tegsünlär jumlasidagi *yasa* – huquqqa tegishli atama, davlatning bosh qonuni; *qin* – “qiyin-qistov; jazo” ma‘nosidadir. *Qina* – fe‘li ana shu so‘zdan yasalgan bo‘lib, “qiynamoq; jazo bermoq” ma‘nolarini anglatadi. Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida: *beg anı qınadı* – “bek uni qiy-nadi, iskanjasiga soldi”; *teñri anı qınadı* – “Xudo unga jazo berdi” (MK.283a).

tegsünlär – so‘zma-so‘z “tegsinlar; etishsinlar” (*teg* – fe‘lidan), lekin bu o‘rinda “tortilsinlar; mah-kum etilsinlar” degani, ya‘ni ushbu jumladan “dav-lat qonunidagi jazoga tortilsinlar” anglashiladi.

Qaytsu tudungning Chintsu Shiladan qarz olib, evaziga o‘z bolasini unga o‘g‘illikka topshirganligi to‘g‘risidagi vasiqada kelgusida to‘langan qarz-ga hech kimsa da‘vo qila olmasligi, bitimni buzib, da‘vo qilg‘udek bo‘lsa, o‘sha kimsa davlat qonuni-dagi jazoga tortilajagi ta‘kidlangan. Vasiqadagi bu jumla o‘g‘il evaziga qarz beruvchi Chintsu Shila-ning tilidan beriladi.

Mana o‘sha satrlar: *Men, Čintsu ayayqa tegim-ligniñ eçim, inim, oylum, qam-qadaşım almasun, tartmasun. Apam bir-ök ilgäli-tartyalı saqınsar, saw-lari yorımasun. Yasadaqi qinqa tegsünlär*. – “Men, hurmatga sazovor Chintsuning og‘am, inim, o‘g‘lim, qavm-qarindoshim tortib olmasin. Agar biror kim-sa tortib olishni xayol qilsa, so‘zlari o‘tmasin. Davlat qonunidagi jazoga tortilsinlar” (TH.42.6–10).

tört yoli boş

Ushbu birikmadagi *tört yoli* – “boradigan to‘rtala yo‘li, to‘rt tarafi” ma‘nosida; *boş* – “bo‘sh, ochiq; erkin” degani; bu so‘z “erkinlik; ozodlik” anglamini ta‘minlaydi; *tört yoli boş* – “to‘rtala yo‘li ochiq” / “to‘rt tarafi ochiq”, ya‘ni “istagan tomoni-ga ketishi mumkin; o‘z istagicha yashashi mum-kin” degan ma‘noda ishlatiladi.

Bu Titsu atl(i)y oyul Čintsu ayayqa tegimligkä bar erginčä könin pışıyın tapınıp, ayayqa tegim-ligtä kin tört yoli boş, öz köñülinčä barsun. – “Bu Titsu otli o‘g‘il hazrat Chintsuga bor ekanida [ya‘ni uning ko‘zi tirikligida] chin pishig‘ xizmatini qilib, ul hazratdan keyin to‘rt yo‘li ochiq, o‘z istagicha ketsin” (TH.42.4–6).

Qadimgi turkiy adabiyotda tomon bilan bog‘liq bo‘lgan *tört buluñ* tushunchasi ham bor. Bu o‘rinda *buluñ* – “taraf, tomon” ma‘nosida; *tört buluñ* – “to‘rt tomon; to‘rt qutb; o‘rab turgan taraf-lar” degani. Bu birikma mamlakat tang ahvolda

ekanligi, xalq yov qurshovida qolganligi ta'rifida ishlatiladi. *Tört bulun qop yayi ermis, sü sülapän, tört bulundaqi bodunuy qop almıs, qop baz qilmıs.* – "To'rt tomon butunlay yov ekan, qo'shin tortib, to'rt tarafdagi xalqni butunlay olibdi, butunlay bo'ysundiribdi" (K.2).

boş so'zi qadimgi turkiy tilda bir qancha ma'nolarda ishlatilgan. Masalan, uning "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirilgan ma'nolari:

"ozod, erkin": *boş kişi* – "ozod kishi";

"ajralgan, erdan chiqqan": *boş urayut* – "eridan ajrashgan xotin";

"ishdan bo'shagan": *boş elig* – "ishdan bo'shagan qo'l";

"yumshoq, bo'sh": *boş et* – "yumshoq go'sht"; "yumshoq yer"ga ham shu so'z qo'llanadi;

"bo'shatilgan, bo'sh qo'yib yuborilgan": *boş at* – "bo'sh qo'yib yuborilgan ot";

"xoli qilingan, bo'shatilgan": *boş ew* – "bo'shatilgan uy". Shuningdek, narsadan bo'shatilgan idish yoki jildlarga ham *boş* so'zi qo'llanadi (MK.249a).

Undan yasalgan *boşu* fe'lining esa quyidagi ma'nolarini bergan:

anıñ özi boşudı – "uning ichi bo'shaldi, ravonlashdi".

tügün boşudı – "tugun bo'shabroq qoldi".

at boşudı – "ot bog'lovidan yechildi, bo'shaldi".

xan yalavaçıy boşudı – "xon mamlakatiga qaytish uchun elchiga ruxsat berdi".

er urayutın boşudı – "er xotinini taloq qildi, ajrashdi" (arg'ucha). Bu fe'l ham o'timli, ham o'timsizdir. Bu fe'lning kelasi zamon shakli *boşur*, masdari *boşumaq* bo'ladi (MK.281a).

Muallif *boş* so'zining birinchi ma'nosidan yasalgan *boşatti* fe'lini "bo'shatdi, ozod qildi" ma'nosida bergan: *ol bulunuy boşatti* – "u asirni bo'shatdi". Baddan, boshqadan birovning, biror narsaning qutqazilishiga ham shu so'z qo'llanadi (MK.210a).

Yoki *boş* so'zining ikkinchi ma'nosidan yasalgan *boşudı* fe'lini "taloq qilindi" anglamida bergan: *er urayutın boşudı* – "er xotinini taloq qildi, ajrashdi" (arg'ucha) (MK.281a).

Yana qiyoslang: *ol urayut boşatti* – "u xotinini qo'ydi" (arg'uchadir) (MK.210a). Yoki boshqa bir misol: *urayut boşandı* – "xotin taloq qilindi" (arg'uchadir). Muallifning yozishicha, bu mo'tabar emas. Bu so'zning kelasi zamon shakli *boşanur*, masdari *boşanmaq* dir (MK.169b–170a).

boş so'zi sifat vazifasida "bo'sh, lapashang" ma'nosida: *bo'sh o'g'il*; "yumshoq" ma'nosida:

bo'sh xamir; fe'l bo'lib kelganda "erkin, ozod" ma'nosida: *ishdan bo'shmisan?* hozir ham ishlatiladi.

boşa – fe'li esa hozirgi o'zbekchada "ishdan ketdi": *ishdan bo'shadi*, shuningdek, "ozod bo'ldi; erkin bo'ldi": *darsdan bo'shadi*; *qo'li ishdan bo'shadi* shakllarida ishlatiladi.

Hozirgi o'zbek tilida *boş* so'zi "taloq" ma'nosida ishlatilmaydi. Bu ma'noda *xotinini qo'ydi, taloq qildi, ajrashdi* deyiladi. Qadimgi turkiy tildagi *boş urayut* o'rnida esa hozirda *tul xotin, beva xotin* ishlatiladi.

turyu-tumlutu satdım

Badrin otli boydan ellik ikki to'p bo'z olib, o'rniga joriya berilgani to'g'risidagi hujjatda: *meniñ Asan tigin (at)liñ küñümni Bädürnkä elig iki bayliñ bözkä turyu-tumlutu satdım.* – "mening Asan tigin otli joriyamni Badrunga ellik ikki bag'liq bo'zga uzil kesil sotdim" (TH.4.3–5).

Ushbu hujjatda kechgan *turyu-tumlutu satdım* birikmasini S.Y. Malov *torqu tomludu satdım* shaklida o'qib, rus tiliga "prodal pravilno i zakonno" yoki matnga bergan izohida *torqu tomludu* ni "pravilno i tochno" deb talqin qilgan. Ma'nosini dalillash uchun Lekok hamda V.V. Radlov talqiniga havola etadi (Malov 1927,9–10). "Древнетюркский словарь"da bu so'z *toyuru tomlitu / toyru tomludu* variantlarida berilib, rus tiliga "zakonno, po vsem pravilam"; "pravilno (~zakonno?)" deb talqin qilingan (*qarang*: DTS,572). Bizningcha, bu so'zning birinchi komponentini *toyuru / toyru* ko'rinishida o'qib, ma'nosini "to'g'ri" ("pravilno (~zakonno?)" deb tushunish biroz mulohazali. Sababi matnda ushbu so'z *toyru* emas, S. E. Malov to'g'ri o'qiganidek, *torqu* yoki *turqu* yozilgan.

Rasmiy hujjatlarda qo'llangan bu so'zni *turqu~turyu* deb o'qilgani ma'qul; o'zagi *tur-* fe'lidan. So'zning keyingi komponenti: *tomludu~tumlutu* (U 5235 ko'rsatkichli hujjatda: *tumlitu*). Chog'ishtirig, "Qutadg'u bilig"da: *tumlit-* – *tumlit-* fe'lining orttirma nisbat shakli; *ko'chma*. "sovut-, bezdir-": *Tügüg yüz, açiy til kişig tomlitur.* – "Tugug yuz, achchiq til kishini sovutadi" (QBS,273).

Harqalay, *turyu-tumlutu* birikmasida ham ko'chma ma'no bor: *turyu-tumlutu satdım* – "uzil-kesil sotdim; butunlay sotdim" angamlaridadir.

erklig bolsun

"Qutadg'u bilig"da: *erklig* – erkli; hukmdor: *Tapuyçi bilä erklig el-kend tüzär.* – "Hukmdor xizmatchi bilan el-kentlarni tuzadi" (QBS,97).

erklig bolsun – buyum, er yoki qulning endigi egasiga berilayotgan erkinlik bo'lib, "egalik qilsin" degan ma'noda ishlatilgan.

Berlin qo'lyozmalar fondida T.M.95 (U 5235) ko'rsatkichi ostida saqlanayotgan ellik tosh bo'z evaziga qulni almashtirilganlik to'g'risidagi hujjatda: *Bir eksügsüz, bu Yuñçiqa miñ yil, tümän künkä tegi Alpiş erklig bolsun.* – "Hech bir e'tirozsiz, bu Yungchiga ming yil, tuman kunga qadar Alpish egalik qilsin" (TH.2.11–13).

Misrga besh tosh bo'z evaziga sotilgan yer uchun tuzilgan hujjatda: *Bu tört siçiliy yerkä miñ yil, tümän künkä tegi Misir erklig bolsun.* – "Bu to'rt chegara ichidagi yerga ming yil, tuman kunga qadar Misr egalik qilsin" (TH.8.11–13).

Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun

Ushbu jumladagi *tapla* – fe'li "istamoq, xohlamog; unamoq" ma'nolarini bildiradi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida: *ol tonuytapladı* – "u to'nni qabul qildi, unga unadi". Muallifning ko'rsatishicha, uning kelasi zamon shakli *taplar*, masdari *taplamaq* bo'ladi (MK.286b).

özi tutsun – "o'zi tutsin; o'zi ishlatin". Bu o'rindagi *tut*– "tutmoq, ishlatmoq" ma'nosidadir. Hozirgi o'zbek tilida ham *tut*– fe'lining "ishlatmoq" ma'nosi bor, bu so'z ko'proq narsa-buyumga nisbatan ishlatiladi. Chog'ishtiring, *cho'michni tutdi* – "cho'michni tutdi / cho'michni ishlatdi" degani.

ötkürü satsun – "o'tkarib sotsin; sotib yuborsin" degan ma'nodadir.

Shulardan kelib chiqib, *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun* jumlası "Istasa, o'zi tutsin, istamasa, boshqa kishiga sotib yuborsin" deb o'giriladi.

Bu jumla yer-joy oldi-berdisi, qo'l ostidagi qulini o'zga kimsaga sotib yuborish bilan bog'liq holda tuzilgan vasiqalarda bundan buyongi erkinlik uning yangi egasiga o'tganligini kafolatlash uchun ishlatiladi.

Mana misoli: *Bu tört siçiliy borluq üzä miñ yil, tümän künkä tegi Basa Toy[r]il erklig bolsun. Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun.* – "Bu to'rt chegara oralig'idagi uzumzorga ming yil, tuman kunga qadar Basa To'g'ril egalik qilsin. Istasa, o'zi tutsin, istamasa, boshqa kishiga sotib yuborsin" (TH.48.11–14).

Ellik tosh bo'z evaziga qulni almashtirilganlik to'g'risidagi hujjatda: *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun.* – "Istasa, o'zi tutsin [Ya'ni ishlatin], istamasa, o'zga kishiga o'tkazib sotsin" (TH.2.14–15).

čam-čarim qil-

Ellik tosh bo'z evaziga qulni almashtirilganligi to'g'risidagi hujjatda: *Bu Yuñčiniñ soñ bayan oyrisi-yalyanı bolsa, tewi, qasası bolsa, onluqi-yüs-rüki bolup čam-čarim qılsar, men Quýdamuni bilirmen, Alpiş bilmäs.* – "Bu Yungchining buningdan buyon o'g'risi-yolg'oni bo'lsa, nayrangi (chiqsa), joniga suiqasd qilsa, biron voqea sodir etsa, yaqinlari chiqib da'vo qilsa, men Qug'damuni javobgar bo'laman, Alpish javob bermaydi" (TH.2.16–20).

Bu kişikä čam-čarim qılmasun. – "Bu kishiga zo'ravonlik qilmasin" (TH.4.15).

qorluq bolsun / qorsuz bolsun

Chog'ishtiring, "Qutadg'u bilig"da: *qor bol*– "zarar bo'l-; ziyon qil-": *Sözün bolsa yañluq, seña bolya qor.* – "So'zlaring yanglish bo'lsa, sen uchun zarar bo'ladi" (QBS,221).

Hujjatlardagi *qorluq bolsun* – "zarar ko'rsin; (unga) ziyon bo'lsin"; *qorsuz bolsun* – "zarar ko'rmasin; (unga) ziyon bo'lmasin" degan ma'nolarda ishlatilgan.

Apam bir-ök erklig beg işi, elçi-yalawač küčin tutup, yulayın, alayın, tesärlär, bu kişi-teg iki kişi berip yämä (?) sözläri yorımasun. Čamlayučı kişilär qorluq bolsun. Bu bitig tuta Bädryn qorsuz bolsun. – "Agar biror kimsa hukmdor begning, elchining kuchiga tayanib, tortib olayin, degudek bo'lsa, bu odamga teng keladigan ikki kishi berib, yana so'zini o'tkazmasin. Da'vo qiluvchi kishilar zarar ko'rsin. Bu hujjatning egasi Badrun zarar ko'rmasin" (TH.4.15–20).

erklig beg işi-küčin tut-

Shabi ismli kishining Basmilga sotgan yeri to'g'risidagi hujjatda:

taqi bir-ök erklig beg işi-küčin tutup, alayın, yulayın tesärlär, bu-oq ögän üzä suwaqlıy iki tanču yer yaratı berip yulup alsun. Yuldaçı kişi qorluy bolsun, Basmil qorsuz bolsun. – "agar biror kimsa hukmdor bekning ishi-kuchiga tayanib, uni olib qo'yaman desa, mana shu o'zandan suv ichuvchi ikki tanchu yer topib berib, keyin yulib olsin. Yuluvchi kishi ziyon ko'rsin, Basmil ziyon ko'rmasin" (TH.6.18–22).

ayitip bitidim / inčkä ayitip bitidim

Mahmud Koshg'ariyga ko'ra: *ayitti* – "so'radi"; *ol menä söz ayitti* – "u mendan so'z so'radi". O'g'uzlar *men añar söz ayittim* ("men u bilan so'zlashdim") deydilar, lekin bu qoida emas [qoidaga xilof] (MK.58a).

Yoki "Qutadg'u bilig" da: *Oqidi elig bir kun Og-dulmishig, / Ayitti bodun hali, el-kun isig.* – "Elig bir kun O'gdulmishni (yoniga) chaqirdi, / Xalq ahvoli, el-yurt ishi haqida so'radi" (QBS,42).

ayitip bitidim – "so'rab yozdim"; *inckä ayitip bitidim* – "birma-bir so'rab yozdim".

Vasiqani qog'ozga bituvchi kimsa, idora xodimi hujjatning aniqligini dalillash uchun ishlatiladigan birikma.

Ellik tosh bo'z evaziga qulni almashtirilganligi to'g'risidagi hujjatda: *Men Šila Quydamuniqa inckä ayitip bitidim.* – "Men Shila Qug'damunidan birma-bir so'rab [Ya'ni uning aytganlari bo'yicha birma-bir] yozdim" (TH.2.32–33).

Yoki boshqa bir misol. Qush Temur otli kishining bo'z evaziga ekin ekadigan yer olganini tasdiqlovchi hujjatda: *Men Čatir bu bitigdäki onluqča bizin kišilärkä, qač (?) qata yinckä ayitip bitigil temiškä bitidim.* – "Men, Chatir, bu hujjatdagi o'n nafar bizning kishilardan qayta-qayta, birma-bir so'rab, (sen) yozgin deganlari uchun yozdim" (TH.5.23–24).

S.Y. Malov bu jumlani *Män Čatir (?) bu bitigdäki onluq ča biz (?) in kisi-lär-kä Äñč Qada inckä ayitip bitigil timiš-kä bitidim* shaklida o'qib, rus tiliga "Я, Чатыр, содержимое этого документа написал под диктовку, заставляя Энч-Када спрашивать десятерых людей" deb tarjima qilgan (Malov 1951,206–207). Ushbu jumlada kishi ismi shaklida berilgan *Äñč Qadani*, menimcha, *qač qata* deb o'qilgani ma'qul. Bu so'z "necha bor; necha qayta; qayta-qayta" degan ma'noni beradi. Undan keyingi so'zni esa *yinckä* deb o'qisa bo'ladi. Chunki *yinckä ay*– "aniq, dona-dona so'zlamog" ma'nosini anglatadi (*qarang*: DTS,261). Shundan kelib chiqib, jumlaning mazmuni ham o'zgaradi: ... *qač (?) qata yinckä ayitip bitigil temiškä bitidim* – "... qayta-qayta, birma-bir so'rab, (sen) yozgin deganlari uchun yozdim".

Eski hujjatlarda rasmiy va badiiy uslublarining qorishiq holda uchrashi yoki yuridik kimsalar nutqining bu ko'rinishda uyg'unlashuvi turkiy rasmiy uslubning to'la shakllanib ulgurmaganidan emas, aksincha, uning o'ta taraqqiy etgani, fikrni ifodalash, hujjatning rasmiyligini ta'minlash imkoniyatlari kengligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Yozma manbalar:

1. Drevnetyurkskiy slovar. – L., 1969.
2. *Kaşgarlı Mahmud*. Dīvānū Lūgati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. Ankara, 1990.
3. Uyğurskie delovye dokumenty X–XIV vv. iz Vostochnogo Turkestana. Predislovie, transkripsiya, perevod s drevneuygurskogo L.YU. Tugushevoy. Faksimile rukopisey. M., 2013.
4. Kul tigin bitigi: Sodiqov Q. Ko'k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. 2004, B6–112.
5. *Sodiqov Q.* Ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar. 2016.
6. "Qutadg'u bilig" so'zligi. Tuzuvchi Q. Sodiqov. 2020.

Ilmiy – nazariy asarlar:

1. *Malov 1927 – Malov S.Y.* Dva uygurskix dokumenta. – Tashkent, 1927.
2. *Malov 1951 – Malov S.E.* Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. M.–L., 1951.
3. *Malov 1959 – Malov S.E.* Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii. – M. –L., 1959.
4. *Tugusheva 1975 – Tugusheva L.YU.* Ya-зыковые i vneyazykovye znacheniya v de-shifrovke pamyatnikov drevneuygurskoy pismennosti. // "Sovetskaya tyurkologiya", №5. Baku, 1975. S. 27–32.